

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ УПРАВЛІННЯ, ПСИХОЛОГІЇ ТА
БЕЗПЕКИ

Кафедра практичної психології

**«ВПЛИВ ТЕМПЕРАМЕНТУ НА МІЖОСОБИСТІСНІ
СТОСУНКИ У СТУДЕНТСЬКІЙ ГРУПІ»**

кваліфікаційна робота
здобувачки вищої освіти
освітнього ступеня «бакалавр»
4 курсу заочної форми навчання
спеціальність 053 «Психологія»
ОПП «Психологія»
Анастасії ЗАЛУСЬКО

Науковий керівник:
старший викладач
кафедри практичної
психології
Вікторія БАГРІЙ

Рецензент:
канд.псих.наук, доцент
Ольга УГРИН

Кваліфікаційна робота допущена до захисту
« ____ » _____ 2025 р., протокол № ____
Т.в.о. завідувача кафедри практичної психології
доктор психологічних наук, професор
_____ **Євген КАРПЕНКО**

**Львів
2025**

Залусько А. Я. Вплив темпераменту на міжособистісні стосунки у студентській групі.

У роботі розкрито теоретичні аспекти вивчення темпераменту у наукових теоріях та концепціях, особливості соціальної взаємодії у студентському віці та особливості впливу різних типів темпераменту на міжособистісні стосунки у студентському середовищі. Емпірично досліджено вплив темпераменту на міжособистісні стосунки у студентській групі. Виявлено, що міжособистісна взаємодія в студентському середовищі на пряму залежить від типів темпераменту та домінуючого міжособистісного типу взаємодії з оточуючими.

Ключові слова: темперамент, студентська група, властивості особистості, холерик, сангвінік, флегматик, меланхолік.

Zalusko A. Ya. The influence of temperament on interpersonal relationships in a student group.

The paper reveals theoretical aspects of studying temperament in scientific theories and concepts, features of social interaction in student age and features of the influence of different types of temperament on interpersonal relationships in the student environment. The influence of temperament on interpersonal relationships in the student group is empirically investigated. It was found that interpersonal interaction in the student environment directly depends on the types of temperament and the dominant interpersonal type of interaction with others.

Key words: temperament, student group, personality traits, choleric, sanguine, phlegmatic, melancholic.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕМПЕРАМЕНТУ ТА МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ У СТУДЕНТСЬКОМУ ВІЦІ.....	7
1.1. Теоретичні аспекти вивчення темпераменту у наукових теоріях та концепціях	7
1.2. Особливості соціальної взаємодії у студентському віці.....	11
1.3. Особливості впливу різних типів темпераменту на міжособистісні стосунки у студентському середовищі.....	16
Висновок до розділу I.....	22
РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ТЕМПЕРАМЕНТУ НА МІЖОСОБИСТІСНІ СТОСУНКИ У СТУДЕНТСЬКІЙ ГРУПІ	24
2.1. Характеристика вибірки і методів дослідження.....	24
2.2 Інтерпретація результатів емпіричного дослідження	28
Висновок до розділу II.....	38
ВИСНОВКИ.....	41
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	44

ВСТУП

Актуальність дослідження. Однією із головних складових особистості є темперамент, як сукупність індивідуальних особливостей психіки людини. Дана властивість особистості дає розуміння її емоційних реакцій, визначає її поведінку та швидкість перебігу її психічних процесів. Темперамент з давнім давен вважали вродженою властивістю, яка є відносно стабільною протягом усього життя, але здійснювати вплив на нього можна через виховання та навколишнє середовище.

Темперамент має здатність істотно здійснювати вплив на формування багатьох життєво необхідних властивостей людини: на перебіг діяльності, на встановлення соціальних зв'язків, швидкості моторно-рухових актів, емоційної забарвленості особистості та поріг чуттєвості, швидкості перемикавання від розумової до фізичної праці і навпаки, засобів мислення тощо.

Поняття «студентство» містить у собі розуміння осіб студентського віку, як соціально-демографічної групи, що характеризується своєю статевією та віковою структурією, суспільним станом, статусом та роллю, територіальним розподілом, стадією соціалізації та певними соціально-психологічними особливостями.

Не беру до уваги відмінності у соціальному походженні та матеріальній можливості, студентів об'єднує спільний вид діяльності та є ознакою спільної соціально-професійної групи. Спільна діяльність дає студентам розуміння чогось єдиного, спільного того, що має спільність в інтересах, специфіку субкультури, способу життя, групову самосвідомість і це все підсилюється віковою однорідністю, яка притаманна, лише цій групі. Соціально-психологічна єдність підкріплюється студентськими організаціями такими, як: політичні, культурно-просвітницькі, спортивні, побутові.

Актуальність нашої теми дослідження полягає у тому аби дослідити, як властивості темпераменту у осіб студентського віку можуть впливати на міжособистісні стосунки, адже стосунки та відносини з оточуючими важливі та актуальні для осіб будь-якої вікової категорії, адже будь-яка особистість розглядається у взаємозв'язку з представниками певних соціальних спільнот до яких вона може відноситись. За допомогою людських взаємин розкривається глибинний зміст людського «Я».

Так, як дослідженню впливу темпераменту на міжособистісні стосунки у студентській групі не приділялось достатньої уваги, тому на сьогоднішній день існує потреба в узагальненні вже існуючої інформації та в дослідженні ще нерозкритих питань.

Об'єкт дослідження – міжособистісні стосунки.

Предмет дослідження – особливості впливу темпераменту на міжособистісні стосунки у студентській групі.

Мета дослідження – теоретично вивчити та емпірично дослідити вплив темпераменту на міжособистісні стосунки у студентській групі.

Відповідно до мети ми визначили такі **завдання**:

1. Проаналізувати теоретичні аспекти вивчення темпераменту у наукових теоріях та концепціях;
2. Охарактеризувати особливості соціальної взаємодії у студентському віці;
3. Розкрити особливості впливу різних типів темпераменту на міжособистісні стосунки у студентському середовищі;
4. Здійснити емпіричне дослідження та описати інтерпретацію результатів.

Теоретичною основою дослідження стали поняття, які вивчали теоретико-методологічні засади вивчення темпераменту: Айзенк Дж., Басе А., Кречмер Е., Пломін Р., Томас А., Фурман А., Цуканов Б., Чесс С., Шелдон У.

Теоретичне значення дослідження полягало у систематизації та узагальненню розуміння темпераменту, як такого, який здійснює вплив на міжособистісні стосунки у студентському колективі, а також розширити уявлення про особливості впливу різних типів темпераменту на міжособистісні стосунки у студентському середовищі.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що дані емпіричного дослідження можуть бути використані для побудови корекційних програм або факультативних занять для урегулювання міжособистісних відносин з урахуванням типів темпераменту студентів.

Методи дослідження. У роботі використано комплекс методів: теоретичні – узагальнення, аналіз, синтез, програмування, систематизація, моделювання; емпіричні – Методика вивчення темпераменту «Опитувальник Г. Айзенка»; Методика «Формула темпераменту» О. Белова; Методика діагностики міжособистісних відносин Лірі, контент-аналіз; статистичні – описова статистика.

Структура роботи. Робота складається із вступу, двох розділів, висновків до них і загальних висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕМПЕРАМЕНТУ ТА МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ У СТУДЕНТСЬКОМУ ВІЦІ

1.1. Теоретичні аспекти вивчення темпераменту у наукових теоріях та концепціях

Поняття «темперамент» ще розглядались у часах Античної науки про природу індивідуально-психологічних розбіжностей.

Гіппократ [5] мав припущення про те, що на психічну структуру особистості впливають умови середовища. Давньогрецький лікар виділяв чотири характерні ознаки природи (холод, тепло, вологість, сухість), які співвідносив із місцевостями. Люди мистецтва та військової справи живуть на півночі, де переважає клімат сухий та холодний. Характерні ознаки таких осіб: вперті та горді. У сухому та тепломu кліматі проживають жителі сходу, які привітні та спокійні. Мляві та апатичні мешканці півдня у яких переважає теплий та вологий клімат. Любителі праці та похмурого настрою – це жителі заходу.

Вчений дотримувався думки про те, що психічна структура людини визначається співвідношенням рідин в організмі (жовч, кров, лімфа, чорна жовч) та відіграє специфічну роль у життєдіяльності. Так, кров зігріває людину приносячи теплоту; лімфа являється холодним вмістом, тому охолоджує прагнення та імпульси; чорна жовч підтримує вологість в організмі; жовта жовч забирає зайву рідину. На основі даних теорій Гіппократа ґрунтувались майбутні вчення щодо особливостей особистості.

Давньогрецький лікар Клавдій Гален, дотримуючись теорій Гіппократа, заснував вперше типологію темпераментів («De Temperamentum») [17]. В

основі цієї типології лежить те, що особливості особистості залежать від переважання рідин в організмі людини, тобто якщо кількість рідин рівна – це ознака здорової людини, якщо ж різні пропорції, то це джерело хворіб. Саме Галену належить класифікація типів темпераменту, залежності від переважаючої рідини: сангвінік (переважає кров, особа рухлива та весела), флегматик (переважає лімфа, особа спокійна та повільна), холерик (переважає жовч, особа імпульсивна), меланхолік (переважає чорна жовч, особа сумна та боязка).

Аристотель також приділив увагу вивченню відмінностей між людьми та вважав, що причиною цих розбіжностей є не рідина в організмі, а різний склад крові. З праць давньогрецького філософа можна зрозуміти те, що природа людських емоцій взаємопов'язана зі складом, густиною крові та швидкістю її згортання. З цього виходить, що темпераментна особа має густу та гарячу кров, а ось спокійна особистість – рідка кров та холодна [14].

Представники конституційної теорії темпераменту, яка заснована у XVIII столітті мета якої полягала у тому, що темперамент людини залежить від її статури.

Представник цієї теорії Ернест Кречмер виділив три типи темпераменту в основі яких лежать особливості тіло будови людини [16]:

1. Циклотомічний тип з пікнічним типом темпераменту. Кремезна людина, за часту, низького зросту з великим животом, круглою головою на короткій шії. Це легкі у спілкуванні люди, яким властиві розслаблені рухи та перевага включеності у суспільне життя;

2. Шизотомічний тип. Особи високого зросту з тонкими кінцівками та грудною кліткою та витягнутим обличчям. Замкнені у собі особистості, слабо піддаються іншим, адже мало контактні на не комунікативні у яких переважає загальна пасивність у будь-яких діях;

3. Іксотомічний тип. Це особи з атлетичною тіло будовою, яким властиві наступні характеристики: спокійні, невисокий рівень гнучкості

мислення, важко адаптуються до змін навколишнього середовища, дріб'язкові та достатньо вразливі.

З цього можна зрозуміти, що в основі теорії Шелдона У. та Кречмера Е. [2] лежать уявлення про те, що темперамент особистості залежить від тіла людини (представникам ендоморфної тіло будови притаманний висцеротонічний тип темпераменту, соматичний тип з мезоморфною будовою тіла, а церебронічний з екторморфною). Тому, згідно конституційної теорії, існує зв'язок між психічними особливостями індивіда та зовнішнім виглядом, однак, відсутнє розуміння того, як можна згрупувати психічні та фізичні особливості у той чи інший тип темпераменту.

Важливий внесок у розвиток поняття темпераменту зробив швейцарський психоаналітик Юнг К [1]. В основі його вчення лежать два психологічні типи особистості: екстравертований тип та інтровертований тип. Екстравертований тип – це люди спрямованість яких зорієнтована на взаємодію із зовнішнім світом. Такі люди імпульсивні, товариські, прагнуть до нових звершень та вражень, активні, як у руховому аспекті, так і у мовному. Інтровертований тип – це особи із фіксацією інтересів та поглядів на своєму внутрішньому світі. Схильні до самоаналізу, замкнуті, проблеми у соціальній адаптації, спостерігаються труднощі у мовленні та слабо виражені рухові активності.

Ще одним важливим внеском у розвиток теорій темпераменту вніс німецький психолог Айзенк Г. Вчений вважав за доцільне додати до типів темпераменту Юнга К. (екстраверсія/інтроверсія) емоційна стійкість та емоційна нестійкість (нейротизм). Згідно вчення Айзенка Г. «нейротизм» – це нестійка емоційна сфера, яка характеризується різкими коливаннями настрою та мінливістю інтересів тощо.

З поєднання цих двох якостей особистості з'явилися чотири типи темпераменту:

1. Холерик (екстравертний емоційно нестабільний);
2. Сангвінік (екстравертований емоційно стабільний);

3. Меланхолік (інтравертований емоційно нестабільний);
4. Флегматик (інтровертований емоційно стабільний) [9].

Згодом Айзенк [4] доповнив свою класифікацію типів темпераменту ще одним типом «психотизм». Особистості психотичного типу егоїстичні, егоцентричні, безпристрасні, неконтактні. Це люди, які схильні до психозу.

Ще одним важливим етапом у розумінні темпераменту відіграло положення про типи вищої нервової діяльності Павловим І. П., яке сформувалось у 20-30 роках ХХ століття. В основі даного підходу лежать наступні індивідуально-психологічні особливості: збудження, гальмування, рухливість та врівноваженість. В основі темпераменту входять наступні чинники:

1. Сила нервових процесів проявляється у хисті переносити тривале чи короткочасне, але доволі концентроване збудження та гальмування. Це являється ознакою того, що у особистості без помітного зниження настрою та працездатності здатна витримати тривалі чи короткотривалі подразники;

2. Нервові клітини не здатні до тривалого концентрованого збудження і гальмування з слабкими нервовими процесами. За таких умов, нервова система характеризується, як чутлива, яка реагує на будь-які подразники, низька працездатність, швидко виснажується система;

3. Нервові процеси характеризуються рухливістю, швидкістю змінювати процеси збудження та гальмування, швидкістю утворювати нові зв'язки, змінювати динаміку стереотипів. Протилежна якість рухливості – інертність.

4. Певний баланс між збудженням та гальмуванням, а також між силами їх проявів. Варто пам'ятати про те, що це все індивідуально: у однієї особи домінує гальмівні процеси, а у іншої – процеси збудження [25].

Процеси збудження та гальмування, як властивості нервових процесів, покладені у основу визначення типів вищої нервової діяльності. Розрізняють чотири основні типи вищої нервової діяльності:

1. Інертний, слабкий, невірноважений тип. Важко витримують сильні, концентровані та тривалі подразники. Слабкі процеси збудження та гальмування. Присутній слабкий поріг на дію подразників та вироблення умовних рефлексів;

2. Рухливий, сильний, невірноважений тип. Сильна нервова система характерною ознакою якої є невірноваженість основних нервових процесів, процеси збудження переважають над процесами гальмування;

3. Рухливий, сильний, врівноважений тип. Процеси збудження та гальмування сильні та врівноважені, проте швидко змінюється рухливість нервових процесів, що спричиняє швидкі утворення й відносно нестійкі нервові зв'язки;

4. Малорухливий, сильний, врівноважений тип. Мала рухливість сильних та врівноважених нервових процесів. Особа такого типу спокійні, важко збуджувані та стабільні у своїх рухах та поведінці [21].

Отже, тип ВНС належить до природжених властивостей нервової системи. У людей ці зв'язки впродовж життя можуть сформуватись по різному так, як нервова система кожної людини різниться, а темперамент являється проявом типу ВНС в активності людей.

Також вітчизняними вченими було виявлено дві додаткові ознаки ВНД:

1. Динамічність (генерація нервової системи процесу збудження чи гальмування, а також легкість та швидкість вироблення умовних рефлексів);

2. Лабільність (висока чутливість до припинення збудження та швидкості виникнення гальмівного процесу) [19].

Отже, темперамент являється такою психологічною категорією, яка бере свій початок від античних епох до сьогодення. Розвиток поняття темперамент демонструє послідовний перехід від метафізичних і фізіологічних до наукових і психофізіологічних підходів. Актуальним це поняття являється і досі, адже дає розуміння індивідуальних особливостей особистості та її поведінки.

1.2. Особливості соціальної взаємодії у студентському віці.

Мотиви розвитку являються провідною рушійною силою представників юнацького віку. Такі мотиви спонукають особистість до постійного пошуку постановки цілей та досягнення нових та більш складніших.

У юнацькому віці відбувається криза ідентичності [22], яка протікає у багатовимірні складні процеси, тобто активне прагнення до формування єдності зі світом долаючи конфлікти та суперечності. Після проходження кризи ідентичності, за умов вдалого протікання, у юнаків формується відчуття тотожності свого Я, з'являється відчуття себе, як особистості та напрям розвитку в якому хочеться рухатись. До конструктивних варіантів подолання кризи відносять тонкі та складні форми індивідуально та соціально значущих форм продуктивного функціонування.

Якщо ж криза ідентичності відбулась із несприятливим розв'язанням, тоді особистість може відчувати наступне: відчуття тривоги, різкі коливання по самооцінці, ізоляція, страх, відчуття сумнівів по відношенню до себе, відсутність перспектив на життя.

Поняття «студентство» містить у собі розуміння студентів, як соціально-демографічної групи, що характеризується своєю статевою та віковою структурою, суспільним станом, статусом та роллю, територіальним розподілом, стадією соціалізації та певними соціально-психологічними особливостями [10].

Не беру до уваги відмінності у соціальному походженні та матеріальній можливості, студентів об'єднує спільний вид діяльності та є ознакою спільної соціально-професійної групи. Спільна діяльність дає студентам розуміння чогось єдиного, спільного того, що має спільність в інтересах, специфіку субкультури, способу життя, групову самосвідомість і це все підсилюється віковою однорідністю, яка притаманна, лише цій групі. Соціально-психологічна єдність підкріплюється студентськими

організаціями такими, як: політичні, культурно-просвітницькі, спортивні, побутові.

Варто пам'ятати, що студентство це тимчасовий статус, адже не посідає самостійного місця в системі виробництва. Суспільне становище студентів та його специфічні проблеми задаються тоном конкретного суспільного устрою та рівнем соціально-економічного та культурного розвитку країни, беручи до уваги національні особливості системи вищої освіти.

Молоді люди часто являються резервом до інтелігенції, яка у майбутньому призначається до високо кваліфікованих занять в різних соціальних сферах управління, науки, культури та техніки тощо.

Специфічні риси сучасних студентів:

- Студенти виконують соціальну функцію, тобто забезпечують потік фахівців різних галузей;
- Навчання – це основна діяльність студентів, яка полягає у накопиченні знань залежності від сфери перебування, а також від конкретної обраної професії та її попиту на ринку праці;
- Склад студентів утворений із різних особистостей, з різними соціальними статусами та матеріальними можливостями, проте із приблизно одного вікового віку [6].

Дослідження дають можливість говорити про те, що студентський вік це активний психічний розвиток людини в якому відбувається переструктурування психічних функцій всередині інтелекту, відбуваються зміни у структурі особистості, адже молоді люди входять в нові та більш різноманітніші спільноти розширюючи цим самим свої соціальні контакти.

Студентський вік характеризується як інтенсивний період розвитку інтелекту, формування навчально-професійної діяльності, засвоєння місця та ролі студентської молоді, входження у нове доросле життя, яке дає можливість розумовим та психічним процесам студента. Основними факторами соціально-психологічних та вікових характеристик періоду

особистості є: ситуація соціального розвитку, сфера спілкування та провідний вид діяльності, сфера комунікації та інтелектуального розвитку, а також емоційні якості студента.

Сфери психіки новоутворення юнацького віку: пізнавальна, емоційна, мотиваційна та вольова. Інтереси, потреби, нахили, характер та цінності – це елементи структури особистості людей юнацького віку. Юність визначають, як завершальну стадію персоналізації та період набуття самоідентичності.

Виділяють такі головні психічні новоутворення представників юнацького віку [18]: глибока рефлексія, усвідомлення розвитку власної індивідуальності, формування конкретних життєвих планів, готовність до самовизначення у професії, свідомо побудова власного життя, входження у різні сфери життя та діяльності, розвиток самосвідомості, активне формування світогляду.

Головний психологічний зміст юнацького віку розвиток самосвідомості для становлення цього феномену, відкриття внутрішнього світу та формування цілісного уявлення про себе. Важливим елементом у становленні особистості юнаків відводиться рефлексії, як прояв самоаналізу та самопізнання. Це емоційні переживання, відчуття прийняття або відкидання, оволодіння уміннями та навичками, знаннями, досвідом в контексті навколишнього світу та подій, які відбуваються для переоцінки раніше сформованих принципів життя та сенсу буття особистості.

Вчений Кон І. виділяє період юності, як період у якому постає проблема сенсу життя, як актуальної на цей період чи у майбутньому. Поряд із сенсом життя також постає питання про формування життєвих планів через сенс. Часто юнаки задають собі питання філософського характеру про життєві цінності свого існування. Такі питання дають змогу молодим людям сформувати внутрішню позицію по відношенню до себе та інших людей, про свої морально-етичні норми моралі тощо [3].

Важливим новоутворенням юнацького віку приділяється професійне самовизначення, тобто пошук професії. Професійне самовизначення

визначається, як безперервний процес пошуку сенсу та місця в обраній професії. Головною ціллю професійного самовизначення є сформувати внутрішню готовність до самостійного планування, контролювання та реалізації перспектив особистого розвитку.

Основним джерелом емоційного контакту у юнацькому віці виступає комунікація з однолітками [22]. Під час спілкування молоді люди переживають позитивні емоції, характерними ознаками яких є унікальність та неповторність, надійність на безкорисність. Під час спілкування актуальності набувають питання друзів-однодумців, зростає бажання до спільної праці з людьми з якими укріплюються взаємостосунки, пошуку супутника життя, потреба у інтимності стосунків. Коли ж з'являється у житті кохання, емоційність у дружбі знижується так, як кохання передбачає більшу ступінь інтимності, аніж дружні стосунки. Інтимні стосунки, ніби, по замовчуванню, передбачають собою дружбу. Статеве дозрівання набирає обертів, посилюються сексуальні потяги, переживання, підвищується інтерес до сексуальних питань. Саме цей вік являється визначенням статевої приналежності/ідентифікації, засвоєння статевої ролі.

У представників юнацького віку підвищена сприйнятливність та схильність до ризику, формування індивідуальності, спрямовані до нових ідей та перетворень, комунікація інтенсивна, інколи супротиви у внутрішньому середовищі.

Провідною діяльністю юнацького віку є навчально-професійна діяльність. Юнаки розглядають своє навчання в контексті соціальних мотивів, адже це планування майбутнього, тому у навчанні часто приділяється увага саме тим навчальним предметам, які професійно спрямовані та мають вплив на оволодіння майбутнім фахом.

Закономірності успішного оволодіння навчально-професійною діяльністю студента:

1. Студенти схильні до самоаналізу, потребі систематизувати, узагальнювати свої знання про себе (вміти розрізняти та зчитувати свої емоції, почуття, дії інших тощо);
2. Активізація можливості самовиховання та самоаналізу;
3. Мислення набуває особистісно-емоційний характер (переживання щодо здобутих згань та умінь, розвиток інтелектуальних почуттів тощо);
4. З'являється бажання узагальнювати, пошук принципів та закономірностей по одиничним фактам;
5. Мислення набуває систематичності та критичності, розвивається абстрактно-логічне мислення [13].

За часту представники студентського віку прагнуть самостійно пізнавати світ та самоосвіти, як стійка особистісна характеристика. Характер страсті набуває прагнення до пізнання, студенти знаходять «інтелектуальну дорослість». Це проявляється у тому, що молоді люди опановують різні професійні вміння, при цьому пріоритетним є професійно орієнтовані вміння. Інтелектуальна дорослість проявляється в прагненні уміти та роботи щось по справжньому, тим самим стимулюючи розвиток пізнавальної діяльності, зміст якої виходить за межі освітніх програм.

Отже, студентство – це соціально-демографічна група або особлива стадія соціалізації, яка характеризується своїми специфічними рисами. Новоутворення цього періоду полягає у професійній спрямованості, формуванні мотивів, цілей, намірів та цінностей, вироблення власного світогляду та самосвідомості. Провідний вид діяльності – процес навчання, накопичення нових знань, умінь та навичок. Криза, яку проживають особи студентського віку – криза ідентичності, яка полягає у ідентифікації себе зі світом. Професійна підготовка з обраного фаху та професійна проекція себе у професії – це те, що входить в зону найближчого розвитку.

1.3. Особливості впливу різних типів темпераменту на міжособистісні стосунки у студентському середовищі

На поведінку людини впливають чинники різного характеру, зокрема: соціальна спрямованість особистості та специфіка її природи організації, а також від індивідуально-психологічних особливостей, як темперамент.

Ведучи спостереження за студентами в групах, ми можемо спостерігати за тим, що у кожної особистості своя неповторна індивідуальність, яка проявляється у загальній рухливості, вияву почуттів та із своїм темпом мовлення. Одні студенти проявляють свій запал, веселість та рухливість, інші молоді люди – спокійні, повільні та холодні, а третя категорія осіб – пасивні, кволі та із великими переживаннями, які намагаються приховати [9].

Всі ці індивідуальні відмінності являються ознакою поняття темперамент під яким розуміється сукупність індивідуально-психологічних якостей, які характеризують динамічний та емоційний аспекти поведінки людини та виявляються у її діяльності та спілкуванні.

Варто пам'ятати, що динаміка психічної діяльності, окрім залежності від темпераменту, також на неї мають вплив мотиви, як спонуки до діяльності та психічний стан людини. Тому, якщо у студента наявний інтерес до певної діяльності, тоді і швидше та енергійніше він буде її виконувати, а якщо інтерес та мотиви відсутні – повільніше.

Слід врахувати наступні моменти, щоб відрізнити індивідуальні особливості поведінки від темпераменту:

- однакові властивості темпераменту можуть проявлятися у різних видах діяльності (гра, праця, навчання, спорт);
- характерними ознаками темпераменту є стійкість та постійність протягом тривалого періоду життя або, навіть, усього життя;
- різні ознаки темпераменту в особистості утворюють стійку структуру, яка характеризує його тип [19].

Темперамент впливає на психічні прояви студентів (темپ рухів та мова, перебіг емоцій та мислення), але від нього не залежить ні моральна вихованість, ні інтереси, ні соціальні цінності та установки. Темперамент

обумовлює перебіг психічної діяльності, швидкість виникнення, психічний темп, ритм, стійкість психічних процесів, спрямованість тощо.

Для кожного типу темпераменту властивий рівень вираженості тих чи інших властивостей, розглянемо більш детально їх.

Студенти – сангвініки характеризуються підвищеною реактивністю. Вони бурхливо сміються, навіть, з незначного приводу або можуть розсердитись через дрібницю. Емоції виникають швидко, мають здатність змінюватись на протилежні емоції (сум може швидко перетворитись на радість і навпаки), сильні по вияву, але нетривалі. Це прояв високої лабільності нервової системи, звідси мінливість, яка може проявлятись у інтересах, настрої, почуттях, прагненні. У студентській групі або у колі друзів сангвінік веселий, життєрадісний та рухливий з переважаючим оптимістичним настроєм. Добре розвинута міміка та виразні рухи. За виразом лица можна зчитати інформацію про його настрій, ставлення до людей та речей, які відбуваються навколо. Студент-сангвінік жвавий у реагуванні на те, що привертає його увагу. Доволі чутливий, адже має знижену сензитивність, тому реагує, лише, на подразники високої чутливості так, як не помічає слабких.

Сангвінік працьовитий, енергійний та ініціативний, тому його зацікавлює усе нове та з великим бажанням береться за нову справу та повністю занурюється у неї та приділяє багато часу, якщо ця справа цікава для нього. Можна спостерігати і протилежне: якщо ж для сангвініка робота здавалась нудною та нецікавою, він без жодних вагань може її залишити так і не доробивши [24].

Збалансовані реактивність та активність, рухливість та врівноваженість процесів збудження і гальмування в корі головного мозку зумовлюють легкі утворення тимчасових нервових зв'язків та їх варіативності. Як наслідок таких зв'язків, студенти-сангвініки легко адаптуються до будь-яких нових умов та середовища, легко встановлюють нові знайомства та соціальні контакти, налагоджують комунікацію із новими знайомими. Швидкі у

сприйняття та засвоєнні нової інформації, знань, умінь та навичок. Властивий гнучкий розум та висока кмітливість.

У студентській групі або у будь-якому новому колективі швидко можуть привернути та зосередити увагу на собі, адже енергійні, веселі та комунікабельні. За часту виступають у колективах лідерами або організаторами різних цікавих справ так, як добре розвинуті організаторські здібності. Студент-сангвінік являється екстравертом, тому його поведінку зумовлюють більше зовнішні впливи, а не внутрішні переживання [7].

Розглядаючи особистість студента-холерика можна сказати, що це особи із високою реактивністю та активністю, при чому реактивність має перевагу над активністю, тому варто розуміти, що невірноваженість процесів збудження і гальмування в корі великих півкуль, може призвести до зриву нервової системи з боку гальмування. У житті та у навчанні невірноваженість поведінки та підвищена емоційна збудливість проявляється по різному. Ці притаманні особливості холерику можна розглядати в розрізі двох моментів, з одного, реалізувати цю енергію у наполегливість та енергійність при виконанні завдань та реалізації поставлених цілей, а з іншого боку, такі емоційні характеристики можуть бути причинами конфліктів, агресивності, нестриманості та бурхливі афекти. Тому, у навчанні або у роботі із представниками холеричного типу темпераменту варто пам'ятати про ці межі та вміти тримати баланс самому холерику.

У роботі холерику притаманна циклічність: цілком віддається справі при цьому енергійно долаючи труднощі на шляху до досягнення мети і у один момент це все може припинитись, адже сили вичерпнулися і холерик втрачає віру у свої можливості. Такі коливання та нестабільність є наслідком невірноваженості нервової системи. Холерику притаманна низька сензитивність, тому і не помічає слабких подразників, як сангвінік. Мають деякі труднощі у пристосуванні до нових умов середовища та у налагодженні нових контактів із людьми так, як менш пластичні у своїй адаптації, ніж

сангвінік. Студентам-холерикам властиво нав'язувати свої думки та переконання своїм одногрупникам або людям у колі оточення, підкріплюючи це категоричністю у судженнях та неприйняття думки співрозмовника – це також одна із причин, які впливають на встановленні дружніх стосунків та спілкування загалом. Значна ригідність у холерика виступає двосторонньою монетою: з одної сторони – сприяє стійкості прагнень та інтересів, стимулює та підвищує наполегливість у роботі, з іншої – створює труднощі при переході з одного виду робіт до іншого та переключенні уваги у цьому процесі. Швидкі, деколи імпульсивні реакції, поривчасті рухи та швидка та пристрасна мова це наслідок високого психічного темпу. Студент-холерик – екстраверт поведінка, якого зумовлена зовнішніми обставинами, а не внутрішніми переживаннями [18].

Студенти-флегматики характеризуються малою сензитивністю. Та реактивністю, проте високою активністю, яка повільно реагує на подразники. Емоції виявляються сильно, тривало, але виникають повільно із стриманістю у зовнішніх проявах. Флегматик – це емоційно стійкий тип, якого важко розсмішити чи розгнівати. Студенти, які вміють стримувати свої емоційні пориви при цьому залишаючись спокійними та слідкуючи встановленому розпорядку життя. Це вияв частково інертних нервових процесів та врівноваженості. Про таких студентів говорять, що вони спокійні, врівноважені, завжди одноманітні, вперті, наполегливі. Властива велика працездатність та зосередженість. Виникають труднощі при оволодінні новими видами робіт, адже мало рухливі нервові процеси задають низький темп реакцій та важко переключити увагу.

Студенти-флегматики тривожні, малоактивні, безініціативні та невпевнені у собі. Висока продуктивність праці проявляється при виконанні вже знайомої роботи (за часту – монотонну). Флегматик – це інтровертована особистість, яка важко пристосовується у новому середовищі/колективі, так як слабо виражена комунікація та присутня висока ригідність. Такій особистості важко заводити нові знайомства, адже вони передбачають

активну комунікацію, а це не про флегматика, адже йому властива тиха, небагатослівна мова з невиразним голосом, повільними рухами та збідненою мімікою [6].

Студенту-меланхоліку притаманна слабкість нервових процесів збудження та гальмування. Легко гальмуються та повільно утворюються умовні рефлекси. Такій особі притаманна нервова система гальмівного типу. Низький поріг чутливості зумовлений високою сензитивністю. Студенти такого типу темпераменту вразливі, сором'язливі, легко ображаються, навіть, від незначної причини, плаксиві та замкнені у собі. Потрапивши у незнайоме середовище губляться так, як не знають, як їм поводитись, за часту така розгубленість підкріплюється почервонінням обличчя та мовчазністю, виникаючи позамежне гальмування. Дослідник Павлов І. П. називає меланхоліка аутичним типом пояснюючи, що його аутизм виникає внаслідок страху нової обстановки. Бо, по своїй природі аутизм – це хворобливий стан психіки людини, якому притаманне послаблення зв'язків із реальністю, а концентрація уваги йде на переживання власних емоцій у штучно створеному світі.

Меланхолік – це невпевнений та високо тривожний тип, який має стійкі переживання із слабо вираженими зовнішніми ознаками. Вузьке коло спілкування, з небажанням знайомитись із іншими людьми. Швидке виснаження спричинене високою чутливістю нервової системи, як наслідок, швидко втомлюється та мало працездатний у повсякденності. Проте, якщо меланхолік знаходиться у знайомому середовищі, атмосфера спокійна, а діяльність уже освоєна, то за таких умов він може дати раду із виконанням завдання так, як полюбляє спокійну та монотонну роботу [19].

У житті важко зустріти чистий тип темпераменту, бо люди поєднують у собі змішані типи темпераменту. Варто пам'ятати, що не має поганих чи хороших типів темпераменту, кожен тип наділений своїми, як позитивними, так і негативними властивостями. Відповідно, до психічних якостей студентів різних спеціальностей висуваються певні вимоги: уважність при

виконанні детальної роботи, швидкість реакції при зміні обстановки, гнучкість мислення тощо. Тому, знаючи властивості кожного типу темпераменту, можна здійснювати вплив на студентів різних спеціальностей, при цьому впливаючи на продуктивність їх діяльності, засвоєння знань, ефективну комунікацію та взаємодію в колективі тощо. В умовах певної спеціальності студенти з різними типами темпераменту обирають певну стратегію підготовки, динаміку виконання тощо, але варто пам'ятати, що одні властивості можуть бути компенсовані іншими. Кожен тип темпераменту пристосовується через свій індивідуальний стиль, коли результат діяльності можна досягти різними способами, прийомами і способами дій, характерними для конкретної людини та доцільними у використанні для досягнення успішного результату. Індивідуальний стиль може з'явитись стихійно, або ж вироблятися впродовж усього життя, тобто людині властиво обирати та вдосконалювати ці прийоми та способи, які найбільше імпонують та підходять її типу темпераменту.

Отже, оволодіти властивостями власного темпераменту та компенсувати це формуванням індивідуальним стилем діяльності бери свій початок ще з дитячих років та відбувається протягом тривалого часу (навчання, виховання) та завершується в умовах трудової діяльності людини.

Висновок до розділу I

Проаналізували теоретичні аспекти вивчення темпераменту у наукових теоріях та концепціях, серед них: припущення Гіппократа про те, що на психічну структуру особистості впливають умови середовища (холод, тепло, вологість, сухість); типологія темпераментів Клавдія Галена залежності від переважаючої рідини: сангвінік (переважає кров, особа рухлива та весела), флегматик (переважає лімфа, особа спокійна та повільна), холерик (переважає жовч, особа імпульсивна), меланхолік (переважає чорна жовч, особа сумна та боязка); вчення Аристотеля про різний склад крові, яка впливає на темперамент; Ернест Кречмер виділив три типи темпераменту в

основі яких лежать особливості тілобудови людини (циклотомічний, шизотомічний та іксотомічний тип); Юнг та його два психологічні типи особистості: екстравертований тип та інтровертований, теорія темпераменту Айзенка: холерик (екстравертний емоційно нестабільний); сангвінік (екстравертований емоційно стабільний); меланхолік (інтравертований емоційно нестабільний); флегматик (інтровертований емоційно стабільний) та теорія Павлова про типи нервових систем: інертний, слабкий, неврівноважений тип, рухливий, сильний, неврівноважений тип, рухливий, сильний, врівноважений тип, малорухливий, сильний, врівноважений тип.

Охарактеризували особливості соціальної взаємодії у студентському віці та резюмували, що студентство – це соціально-демографічна група або особлива стадія соціалізації, яка характеризується своїми специфічними рисами. Новоутворення цього періоду полягає у професійній спрямованості, формуванні мотивів, цілей, намірів та цінностей, вироблення власного світогляду та самосвідомості. Провідний вид діяльності – процес навчання, накопичення нових знань, умінь та навичок. Криза, яку проживають особи студентського віку – криза ідентичності, яка полягає у ідентифікації себе зі світом. Професійна підготовка з обраного фаху та професійна проекція себе у професії – це те, що входить в зону найближчого розвитку.

Розкрили особливості впливу різних типів темпераменту на міжособистісні стосунки у студентському середовищі. Темперамент впливає на психічні прояви студентів (темپ рухів та мова, перебіг емоцій та мислення), але від нього не залежить ні моральна вихованість, ні інтереси, ні соціальні цінності та установки. Темперамент обумовлює перебіг психічної діяльності, швидкість виникнення, психічний темп, ритм, стійкість психічних процесів, спрямованість тощо. Для кожного типу темпераменту властивий свій рівень вираженості тих чи інших властивостей.

РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ТЕМПЕРАМЕНТУ НА МІЖОСОБИСТІСНІ СТОСУНКИ У СТУДЕНТСЬКІЙ ГРУПІ

2.1. Характеристика вибірки і методів дослідження

У емпіричному дослідженні прийняли участь студенти Львівського державного університету внутрішніх справ» різних спеціальностей, загальною чисельністю 40 осіб. Діагностика респондентів проводилась онлайн.

Для реалізації емпіричного дослідження впливу темпераменту на міжособистісні стосунки у студентській групі обрано наступні психодіагностичні методики:

1. Методика вивчення темпераменту «Опитувальник Г. Айзенка»;

2. Методика «Формула темпераменту» О. Белова;
3. Методика діагностики міжособистісних відносин Лірі.

Розглянемо більше детально характеристики методик.

1. Методика вивчення темпераменту «Опитувальник Г. Айзенка» [20] спрямована на дослідження типу темпераменту у співвідношенні з типом нервової системи. Даний опитувальник містить у собі 57 запитань, на які потрібно дати відповідь «так» або «ні». Результати записуються у бланк відповідей з відповідними позначками, де «Е» - це шкала «екстра/інтроверсія», «Н» - це шкала «нейротизму/емоційна стабільність» та «Щ» - це шкала «щирості». Результати можна вважати достовірними, якщо по шкалі «Щ» менше, ніж 4, бо у випадку, коли «Щ» більше, ніж 4, обробка результатів не проводиться.

Орієнтири, яких потрібно дотримуватись при аналізі результатів:

- екстраверсія/інтроверсія: середнє значення 12, не менше 19 – яскраво виражений екстраверт, не менше 15 – екстраверт, не більше 9 – інтроверт, не більше 5 – глибокий інтроверт;
- нейротизм: 9-13 середнє значення, не менше 19 – дуже високий рівень нейротизму, не менше 15 – високий рівень нейротизму, 7 – низький рівень нейротизму.

Опускаючи перпендикуляри у відмічених точках на осях (результати респондентів) до їх перетину, після чого точку перетину з'єднуємо з центром лінії – це і буде вектор темпераменту.

Типологія темпераментів за Айзенком

Особливості нервових процесів	Тип нервової системи	Сильний/нестриманий	Живий	Інертний	Слабкий
	Сила Врівноваженість Рухливість	Сильний Неврівноважений Рухливий	Сильний Врівноважений Рухливий	Сильний Врівноважений Інертний	Слабкий Неврівноважений Рухливий або інертний
	Темперамент	Холерик	Сангвінік	Флегматик	Меланхолік

На основі отриманих результатів підводиться та робиться висновок за типом темпераменту та рівень розвитку типологічних властивостей особистості. Згідно типології Г. Айзенка визначається спрямованість вектора темпераменту, яка вказує на відповідну характеристику темпераменту (для прикладу: збуджений холерик — оптант А, песимістичний меланхолік — оптант В, сангвінічно-флегматичний тип (спокійний лідер) — оптант С, невизначений тип темпераменту, може проявлятися на різних типах — оптант D).

2. Методика «Формула темпераменту» О. Белова [23] являється психодіагностичним інструментом при визначенні та аналізу темпераменту людини, її основних характеристик, а також для розуміння особистісних особливостей міжособистісних відносин у професійній орієнтації. В основі цієї методики лежать теорії чотирьох типів темпераменту: холерика, сангвініка, флегматика та меланхоліка.

Методика містить у собі 80 рис особистості (на кожен «паспорт» типу темпераменту відводиться по 20 рис), які охоплюють різні аспекти поведінки та емоційні реакції людини в повсякденному житті. Респонденту пропонується відмітити знаком «+» ту рису в «паспорті», яка характерна для його особистості.

По завершенню підсумовуються усі результати по чотирьом запропонованим «паспортам» типів темпераменту, сумуються бали та виводиться домінуючий тим, який набрав найбільшу кількість балів. Після чого за формулою визначається тип темпераменту досліджуваного.

Якщо кількість позитивних відповідей за одним із типів темпераменту складає 40% і більше, то це означає про домінування цього типу темпераменту. Якщо результат дорівнює 30-39%, то риси ці риси даного темпераменту у сильно виражені, середні вираження прослідковуються, якщо результат дорівнює 20-29%. Слабо вираженими рисами темпераменту можна вважати результат 10-19%.

Сангвінік: емоційно стабільний, високий рівень активності, товариський;

Холерик: імпульсивний, емоційно нестабільний, високий рівень активності;

Флегматик: емоційно стабільний, спокійний, низький рівень активності;

Меланхолік: емоційно нестабільний, низький рівень активності, схильний до занурення у себе.

Результати методики можна використовувати при особистісному розвитку, корекції поведінки, а також при відборі до відповідної професійної діяльності.

3. Методика діагностики міжособистісних відносин Лірі [28] призначена для оцінки спостережуваної поведінки людей, тобто поведінка в оцінці тих, що оточують («зі сторони»), для самооцінки, оцінки близьких людей, для опису ідеального «Я». Відповідно до цих рівнів діагностики міняється інструкція для відповіді.

Методика містить у собі 126 оціночних суджень, які утворюють в результаті 8 типів стосунків.

Максимальна кількість балів – 16 балів, але вона розділена на чотири міри вираженості ставлення: 0-4 низьке (адаптивна поведінка), 5-8 –помірне, 9-12 – високе (екстремальна поведінка), 13-16 – екстремальне (відноситься до патології поведінки).

Після чого відбувається підрахунок балів по кожному октанку (I. Авторитарний, II. Егоїстичний, III. Агресивний, IV. Підозрілий, V. Підпорядковуваний, VI. Залежний, VII. Доброзичливий, VIII. Альтруїстичний) відповідно до ключа. Отримані результати переносяться на дискограму, відповідно до балів отриманих (від 0 до 16), після чого утворюється особистісний профіль респондента згідно з'єднаних векторів.

За спеціальними формулами визначаються показники по основних факторах: домінування і дружелюбність.

$$\text{Домінування} = (I - V) + 0,7 \times (VIII + II - IV - VI)$$

$$\text{Дружелюбність} = (VII - III) + 0,7 \times (VIII - II - IV + VI)$$

Характеристики, що не виходять за межі восьми балів, властиві гармонійним особистостям.

Показники, що перевищують 8 балів, свідчать про акцентуації властивостей, виявлених даними октантами.

Показники на рівні 14-16 балів свідчать про труднощі соціальної адаптації. Низькі показники по всіх октантах (0-3 бали) можуть бути результатом скритності і невідвертості досліджуваного.

Якщо у психограмі немає октантів, заштрихованих вище 4ох балів, то дані сумнівні щодо їх достовірності: досліджуваний не захотів оцінити себе відверто.

Перші 4 типи міжособистісних стосунків (I, II, III, IV) характеризуються домінуванням не конформних тенденцій і схильністю до конфліктних (диз'юнктивних) проявів – III, IV; великою незалежністю думок, наполегливістю у відстоюванні своєї точки зору, тенденцією до лідерства та домінування – I, II.

Другі 4 октанти (V, VI, VII, VIII) характеризують протилежну картину: домінують конформні установки, конгруентність у контактах з оточуючими – VII, VIII; невпевненість у собі, податливість щодо думок оточення, схильність до компромісів - V, VI.

У цілому інтерпретація даних повинна орієнтуватись на домінування одних показників над іншими і меншою мірою, на абсолютні величини.

2.2. Інтерпретація результатів емпіричного дослідження

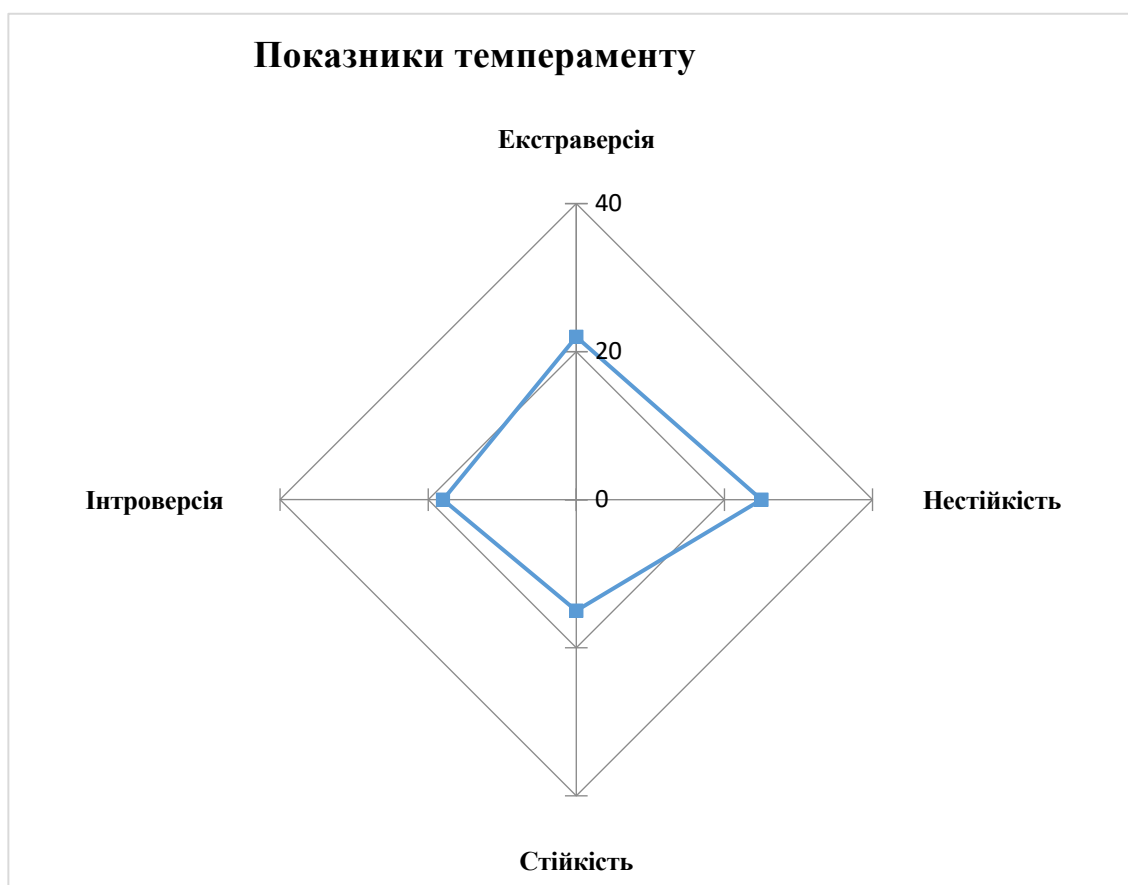
Розглянемо результати отримані за методикою вивчення темпераменту Г. Айзенка (див.рис.2.1.):

Екстраверсію виявлено у 22 осіб це особи, які впевнені у собі, яким притаманно ризикувати, діють під впливом моменту, імпульсивні, безтурботні, оптимістичні, люблять спілкуватись. За часту емоції та почуття екстраверта не контролюються та несуть доволі «гарячкуватість» у своїх діях.

Інтроверсія притаманна 18 особам, які спокійні та стримані. Такі студенти люблять бути віддаленими від оточуючих, а близькість тільки проявляють по відношенню до рідних або до самого близького кола спілкування. Особи із переважаючим таким типом завжди контролюють свої

почуття, люблять порядок та дотримання серйозності у прийнятті рішень. У своїм негативних проявах зрідка проявляють агресію.

Незначні результати у студентів виявлені за типом нейротизм. Це емоційно збуджені особи, схильні до психопатії, у своїй діяльності керуються не вольовою, а емоційною регуляцією.

Рис.2.1. Результати за методикою вивчення темпераменту Г. Айзенка

За методикою «Формула темпераменту» О. Белова виявлені наступні результати (див.рис.2.2.):

27% наших досліджуваних студентів виявлено холеричний тип темпераменту. Таким студентам у роботі притаманна циклічність: цілком віддається справі при цьому енергійно долаючи труднощі на шляху до досягнення мети і у один момент це все може припинитись, адже сили вичерпнулися і холерик втрачає віру у свої можливості. Такі коливання та нестабільність є наслідком невідновленості нервової системи. Холерику

притаманна низька сензитивність, тому і не помічає слабких подразників, як сангвінік. Мають деякі труднощі у пристосуванні до нових умов середовища та у налагодженні нових контактів із людьми так, як менш пластичні у своїй адаптації, ніж сангвінік. Студентам-холерикам властиво нав'язувати свої думки та переконання своїм одногрупникам або людям у колі оточення, підкріплюючи це категоричністю у судженнях та неприйняттю думки співрозмовника – це також одна із причин, які впливають на встановленні дружніх стосунків та спілкування загалом. Значна ригідність у холерика виступає двосторонньою монетою: з одної сторони – сприяє стійкості прагнень та інтересів, стимулює та підвищує наполегливість у роботі, з іншої – створює труднощі при переході з одного виду робіт до іншого та переключенні уваги у цьому процесі. Швидкі, деколи імпульсивні реакції, поривчасті рухи та швидка та пристрасна мова це наслідок високого психічного темпу. Студент-холерик – екстраверт поведінка, якого зумовлена зовнішніми обставинами, а не внутрішніми переживаннями.

25% студентів притаманний сангвінічний тип темпераменту. Студенти – сангвініки характеризуються підвищеною реактивністю. Вони бурхливо сміються, навіть, з незначного приводу або можуть розсердитись через дрібницю. Емоції виникають швидко, мають здатність змінюватись на протилежні емоції (сум може швидко перетворитись на радість і навпаки), сильні по вияву, але нетривалі. Це прояв високої лабільності нервової системи, звідси мінливість, яка може проявлятись у інтересах, настрої, почуттях, прагненні. У студентській групі або у колі друзів сангвінік веселий, життєрадісний та рухливий з переважаючим оптимістичним настроєм. Добре розвинута міміка та виразні рухи. За виразом лиця можна зчитати інформацію про його настрій, ставлення до людей та речей, які відбуваються навколо. Студент-сангвінік жвавий у реагуванні на те, що привертає його увагу. Доволі чутливий, адже має знижену сензитивність, тому реагує, лише, на подразники високої чутливості так, як не помічає слабких.

Сангвінік працьовитий, енергійний та ініціативний, тому його зацікавлює усе нове та з великим бажанням береться за нову справу та повністю занурюється у неї та приділяє багато часу, якщо ця справа цікава для нього. Можна спостерігати і протилежне: якщо ж для сангвініка робота здавалась нудною та нецікавою, він без жодних вагань може її залишити так і не доробивши.

Збалансовані реактивність та активність, рухливість та врівноваженість процесів збудження і гальмування в корі головного мозку зумовлюють легкі утворення тимчасових нервових зв'язків та їх варіативності. Як наслідок таких зв'язків, студенти-сангвініки легко адаптуються до будь-яких нових умов та середовища, легко встановлюють нові знайомства та соціальні контакти, налагоджують комунікацію із новими знайомими. Швидкі у сприйнятті та засвоєнні нової інформації, знань, умінь та навичок. Властивий гнучкий розум та висока кмітливість.

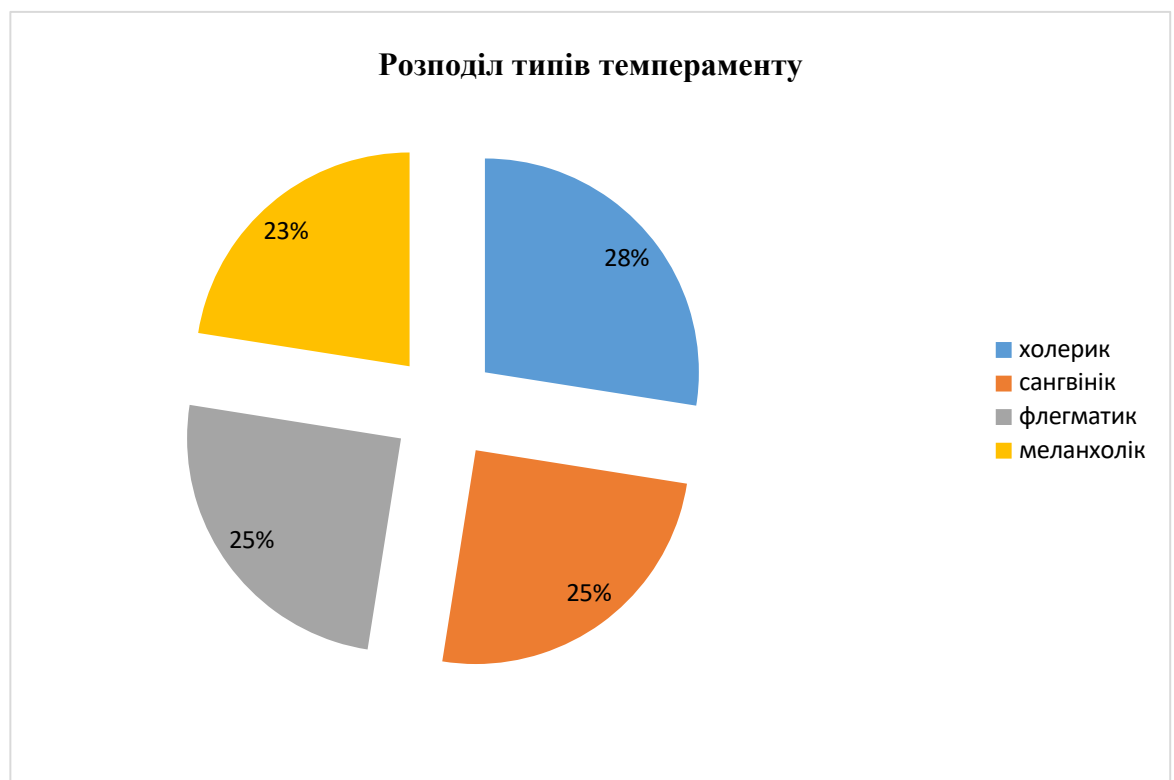
У студентській групі або у будь-якому новому колективі швидко можуть привернути та зосередити увагу на собі, адже енергійні, веселі та комунікабельні. За часту виступають у колективах лідерами або організаторами різних цікавих справ так, як добре розвинуті організаторські здібності. Студент-сангвінік являється екстравертом, тому його поведінку зумовлюють більше зовнішні впливи, а не внутрішні переживання.

Флегматичний тип темпераменту виявлено у 25% студентів. Студенти-флегматики характеризуються малою сензитивністю. Та реактивністю, проте високою активністю, яка повільно реагує на подразники. Емоції виявляються сильно, тривало, але виникають повільно із стриманістю у зовнішніх проявах. Флегматик – це емоційно стійкий тип, якого важко розсмішити чи розгнівати. Студенти, які вміють стримувати свої емоційні пориви при цьому залишаючись спокійними та слідкуючи встановленому розпорядку життя. Це вияв частково інертних нервових процесів та врівноваженості. Про таких студентів говорять, що вони спокійні, врівноважені, завжди одноманітні, вперті, наполегливі. Властива велика працездатність та зосередженість.

Виникають труднощі при оволодінні новими видами робіт, адже мало рухливі нервові процеси задають низький темп реакцій та важко переключити увагу.

Студенти-флегматики тривожні, малоактивні, безініціативні та невпевнені у собі. Висока продуктивність праці проявляється при виконанні вже знайомої роботи (за часту – монотонну). Флегматик – це інтровертована особистість, яка важко пристосовується у новому середовищі/колективі, так як слабо виражена комунікація та присутня висока ригідність. Такій особистості важко заводити нові знайомства, адже вони передбачають активну комунікацію, а це не про флегматика, адже йому властива тиха, небагатослівна мова з невиразним голосом, повільними рухами та збідненою мімікою.

Рис.2.2. Результати за методикою «Формула темпераменту» О. Бслова

Та, 23% студентам притаманний меланхолічний тип темпераменту. Студенту-меланхоліку притаманна слабкість нервових процесів збудження та

гальмування. Легко гальмуються та повільно утворюються умовні рефлексії. Такій особі притаманна нервова система гальмівного типу. Низький поріг чутливості зумовлений високою сензитивністю. Студенти такого типу темпераменту вразливі, сором'язливі, легко ображаються, навіть, від незначної причини, плаксиві та замкнені у собі. Потрапивши у незнайоме середовище губляться так, як не знають, як їм поводитись, за часту така розгубленість підкріплюється почервонінням обличчя та мовчазністю, виникаючи поза межі гальмування.

Меланхолік – це невпевнений та високо тривожний тип, який має стійкі переживання із слабо вираженими зовнішніми ознаками. Вузьке коло спілкування, з небажанням знайомитись із іншими людьми. Швидке виснаження спричинене високою чутливістю нервової системи, як наслідок, швидко втомлюється та мало працездатний у повсякденності. Проте, якщо меланхолік знаходиться у знайомому середовищі, атмосфера спокійна, а діяльність уже освоєна, то за таких умов він може дати раду із виконанням завдання так, як полюбляє спокійну та монотонну роботу.

Розглянемо отримані результати за методикою діагностики міжособистісних відносин Лірі по відношенню до типів темпераменту (холеричний тип темпераменту) (див.рис.2.3.):

Для студентів-холериків у нашому дослідженні найбільш притаманними типами взаємостосунків виявлено такі: агресивний тип (7 осіб), авторитарний (6 осіб) тип та егоїстичний тип (6 осіб), а найменше притаманний – альтруїстичний тип (4 особи).

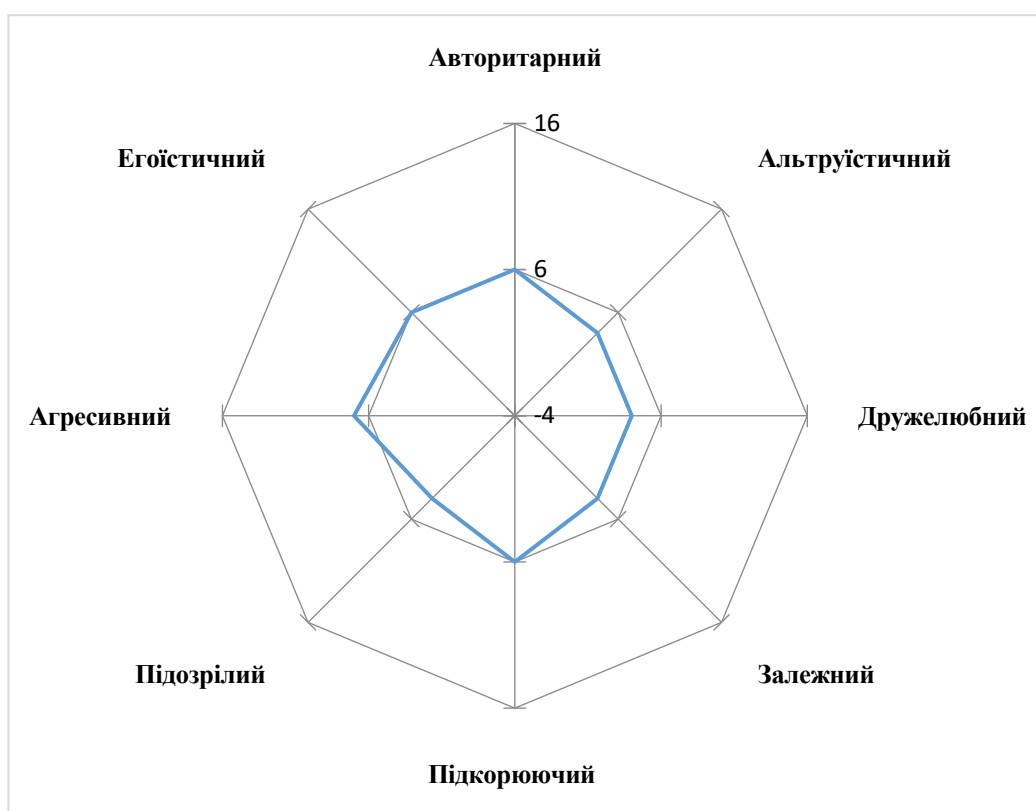
Студенти-холерики з агресивним типом взаємодії (7 осіб) жорсткі, вимогливі, відверті та прямолінійні. Такі особи строгі та різкі у оцінці по відношенню інших, схильні звинувачувати оточуючих. Уперті, наполегливі та енергійні.

Авторитарний тип взаємодії холерика проявляється владній, диктаторській взаємодії. Такі студенти полюбляють лідирувати у колективі

та групових справах покладаючись на себе та не приймаючи порад від інших. Енергійні, люблять давати поради та бути успішними у всіх сферах.

Холерики агресивного типу взаємодії (6 осіб) жорсткі та ворожі по відношенню до інших. У роботі вимогливі, прямолінійні та строгі. Уперті, наполегливі та енергійні.

Найменше виявлено альтруїстичний тип стосунків у холеричного типу темпераменту. Це гіпервідповідальні особи, які нав'язливі у своїй допомозі. Активні по відношенню до інших.

Рис.2.3. Співвідношення типу темпераменту (холеричного) по відношенню міжособистісних відносин Лірі

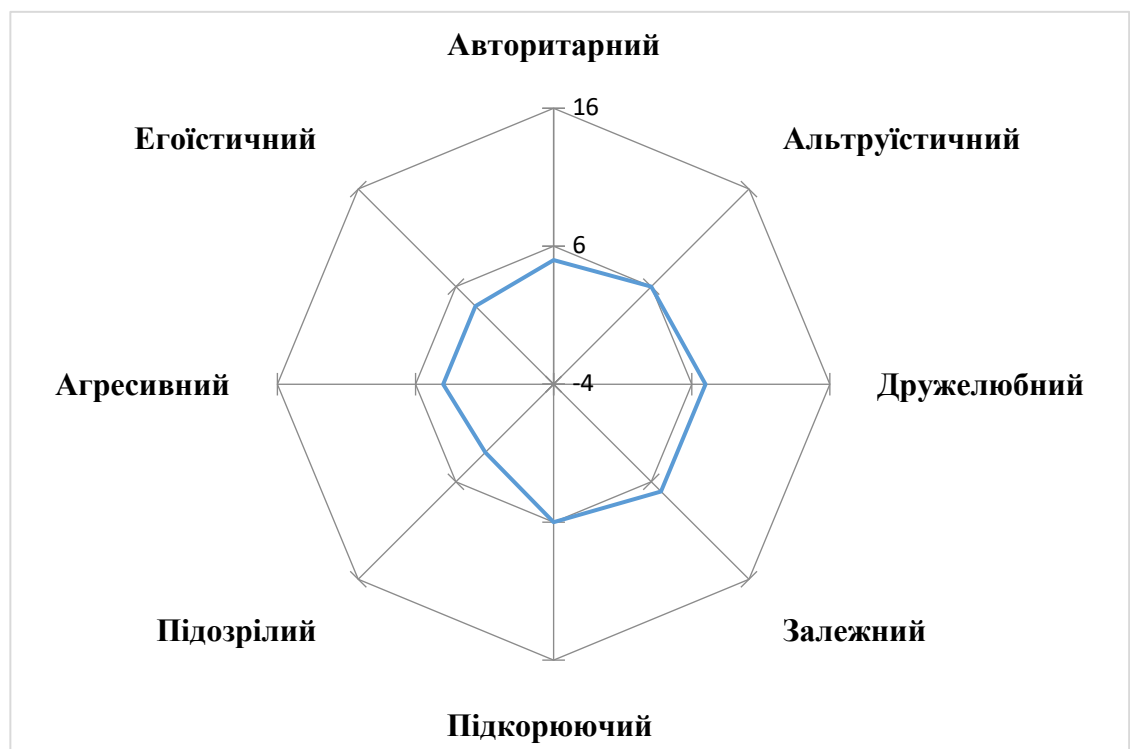
У студентів-сангвініків виявлено наступні типи взаємодії у стосунках (див.рис.2.4.) залежний тип (7 осіб), дружелюбний (7 осіб) та найменше набрав підозрілий (3 особи).

Студенти-сангвініки із дружелюбним типом взаємодії доброзичливі та любязні. Такі особи орієнтовані на прийняття та соціальне схвалення, прагнучи задовільнити вимог усіх та бути «хорошим» для всіх без

врахування ситуації. Емоційно лабільні. Такі студенти схильні до співпраці, гнучкі та вміють йти на компроміс при вирішенні проблем у конфліктних ситуаціях. У стосунках із оточуючими ініціативний, прагне допомагати та відчувати себе в центрі уваги. Товариський, вміє проявляти теплоту та дружелюбність у стосунках.

Залежний тип у студентів-сангвініків (7 осіб) проявляється у слухняності, довірливості, схильності захоплюватись оточуючими. Ввічливий, комфортний та м'який. Такі студенти не вміють проявляти опір, щиро вважають, що інші завжди праві.

Найменше у студентів-сангвініків виявлено підозрілий тип взаємодії (3 особи). Такі особи критичні по відношенню до соціальних явищ та оточуючих людей. Замкнуті та скептичні. Можемо припустити, що це наслідок розчарувань життєвого негативного досвіду.

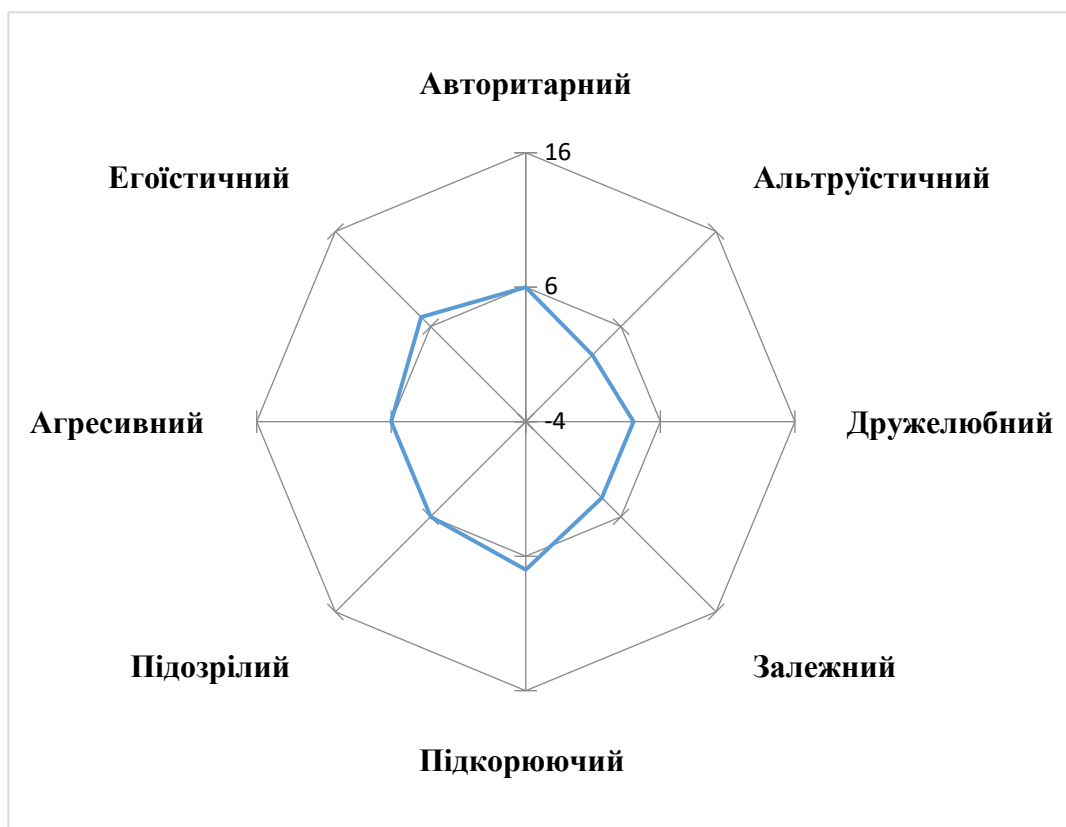
Рис.2.4. Співвідношення типу темпераменту (сангвінічного) по відношенню міжособистісних відносин Лірі

У студентів-флегматиків виявлено наступні типи взаємодії у стосунках (див.рис.2.5.) егоїстичний тип (7 осіб), підкорюючий (7 осіб) та найменше набрав альтруїстичний (3 особи).

Студенти-флегматики з егоїстичним типом взаємодії (7 осіб) орієнтуються на себе, обачливі. З тикаючись з труднощами перекладають відповідальність на інших. Такі студенти прагнуть бути з усіма, проте одночасно в стороні від усіх.

Підкорюючий тип взаємодії флегматиків (7 осіб) проявляється у покірності, схильності до самоприниження, у всьому поступаються оточуючим. Такі студенти пасивні, прагнуть знайти опору у сильнішому. Скромні, боязливі, емоційно стримані, слухняно виконують свої обов'язки.

Флегматики з альтруїстичним типом (3 особи) взаємодії характеризуються, як гіпервідповідальні, завжди приносять в жертву свої інтереси та бажання, нав'язливі у своїй допомозі, можуть приймати відповідальність на себе за інших.

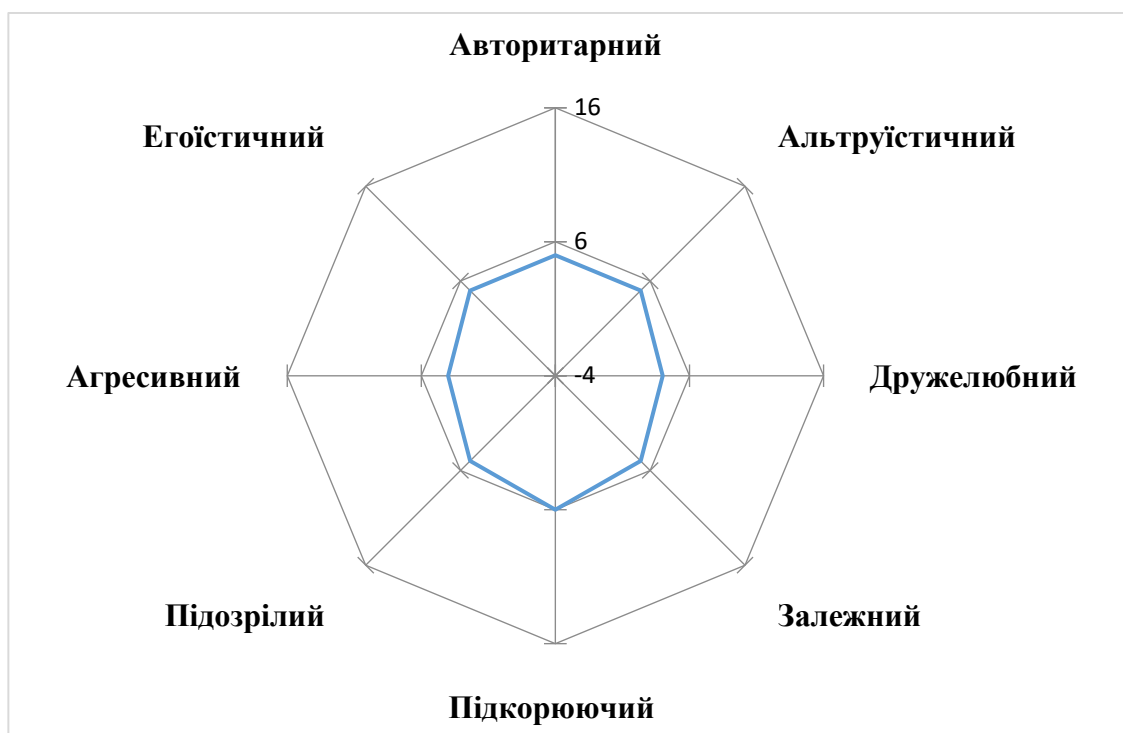

Рис.2.5. Співвідношення типу темпераменту (флегматичного) по відношенню міжособистісних відносин Лірі

У студентів меланхолійного типу темпераменту виявлено наступні типи взаємодії у стосунках (див.рис.2.6.) підкорюючий тип (6 осіб) та найменше набрав агресивний тип (4 особи).

Підкорюючий тип взаємодії меланхолічного типу темпераменту (6 осіб) проявляється у покірності, схильності до самоприпинення. Такі студенти схильні поступатися усім та у всьому. Завжди ставлять себе на останнє місце при цьому засуджуючи себе. Мають здатність приписувати собі провину. Пасивні, прагнуть знайти опору у будь-кому сильнішому. Студенти-меланхоліки стидливі, покірні та легко бентежаться. Боязливі та емоційно стримані, слухняно та чесно виконують свої обов'язки.

Найменше цей тип темпераменту набрав у агресивному типі взаємодії (4 особи). Варто зазначити, що меланхолійному типу темпераменту бракує упертості та енергійності. Такі студенти піддаються глузуванню. Вони дратівливі, проте вміло приховують свій реальний емоційний стан.

Рис.2.6. Співвідношення типу темпераменту (меланхолічного) по відношенню міжособистісних відносин Лірі

Отже, провівши емпіричне дослідження та здійснивши інтерпретацію результатів, ми дійшли висновку про те, що міжособистісна взаємодія в студентському середовищі на пряму залежить від типів темпераменту та домінуючого міжособистісного типу взаємодії з оточуючими. Більш активним та емоційно стабільним типам темпераменту (холерикам та

сангвінікам) легше у становленні контактів та загалом взаємодії з одногрупниками, чого не можна сказати про флегматика та меланхоліка так, як цим особистостям краще бути відокремленими від оточуючих або слухняно виконувати поставлені завдання, навіть, якщо це буде суперечити їх бажанню та інтересам.

Висновок до розділу II

Здійснили емпіричне дослідження та описали інтерпретацію результатів. Вибірка дослідження складала 40 респондентів Львівського державного університету внутрішніх справ» різних спеціальностей. Діагностика здійснювалась у онлайн формі. Для реалізації емпіричного дослідження обрано наступні психодіагностичні методики: Методика вивчення темпераменту «Опитувальник Г. Айзенка», Методика «Формула темпераменту» О. Бєлова, Методика діагностики міжособистісних відносин Лірі.

За результатами методики вивчення темпераменту Г. Айзенка отримано наступні результати: екстраверсія виявлена у 22 осіб (це впевнені у собі студенти, яким притаманно ризикувати, діють під впливом моменту, імпульсивні, безтурботні, оптимістичні, люблять спілкуватись) та інтроверсія притаманна 18 особам (це спокійні та стримані студенти, які люблять бути віддаленими від оточуючих, а близькість тільки проявляють по відношенню до рідних або до самого близького кола спілкування).

За методикою «Формула темпераменту» О. Бєлова виявлені наступні результати:

27% наших досліджуваних студентів виявлено холеричний тип темпераменту. Таким студентам у роботі притаманна циклічність: цілком віддається справі при цьому енергійно долаючи труднощі на шляху до досягнення мети і у один момент це все може припинитись, адже сили вичерпнулися і холерик втрачає віру у свої можливості;

25% студентів притаманний сангвінічний тип темпераменту. Студенти – сангвініки характеризуються підвищеною реактивністю. У студентській групі або у колі друзів сангвінік веселий, життєрадісний та рухливий з переважаючим оптимістичним настроєм. Добре розвинута міміка та виразні рухи;

Флегматичний тип темпераменту виявлено у 25% студентів. Студенти-флегматики характеризуються малою сензитивністю та реактивністю, проте високою активністю, яка повільно реагує на подразники. Студенти-флегматики тривожні, малоактивні, безініціативні та невпевнені у собі;

Та, 23% студентам притаманний меланхолічний тип темпераменту. Студенти такого типу темпераменту вразливі, сором'язливі, легко ображаються, навіть, від незначної причини, плаксиві та замкнені у собі. Меланхолік – це невпевнений та високо тривожний тип, який має стійкі переживання із слабо вираженими зовнішніми ознаками.

За методикою діагностики міжособистісних відносин Лірі по відношенню до типів темпераменту виявлено наступні результати:

Для студентів-холериків у нашому дослідженні найбільш притаманними типами взаємостосунків виявлено такі: агресивний тип (7 осіб), авторитарний (6 осіб) тип та егоїстичний тип (6 осіб), а найменше притаманний – альтруїстичний тип (4 особи);

У студентів-сангвініків виявлено наступні типи взаємодії у стосунках (див.рис.2.4.) залежний тип (7 осіб), дружелюбний (7 осіб) та найменше набрав підозрілий (3 особи);

У студентів-флегматиків виявлено наступні типи взаємодії у стосунках (див.рис.2.5.) егоїстичний тип (7 осіб), підкорюючий (7 осіб) та найменше набрав альтруїстичний (3 особи);

У студентів меланхолійного типу темпераменту виявлено наступні типи взаємодії у стосунках (див.рис.2.6.) підкорюючий тип (6 осіб) та найменше набрав агресивний тип (4 особи).

ВИСНОВКИ

Проаналізували теоретичні аспекти вивчення темпераменту у наукових теоріях та концепціях, серед них: припущення Гіппократа про те, що на психічну структуру особистості впливають умови середовища (холод, тепло,

вологість, сухість); типологія темпераментів Клавдія Галена залежності від переважаючої рідини: сангвінік (переважає кров, особа рухлива та весела), флегматик (переважає лімфа, особа спокійна та повільна), холерик (переважає жовч, особа імпульсивна), меланхолік (переважає чорна жовч, особа сумна та боязка); вчення Аристотеля про різний склад крові, яка впливає на темперамент; Ернест Кречмер виділив три типи темпераменту в основі яких лежать особливості тілобудови людини (циклотомічний, шизотомічний та іксотомічний тип); Юнг та його два психологічні типи особистості: екстравертований тип та інтровертований, теорія темпераменту Айзенка: холерик (екстравертний емоційно нестабільний); сангвінік (екстравертований емоційно стабільний); меланхолік (інтравертований емоційно нестабільний); флегматик (інтровертований емоційно стабільний) та теорія Павлова про типи нервових систем: інертний, слабкий, неврівноважений тип, рухливий, сильний, неврівноважений тип, рухливий, сильний, врівноважений тип, малорухливий, сильний, врівноважений тип.

Охарактеризували особливості соціальної взаємодії у студентському віці та резюмували, що студентство – це соціально-демографічна група або особлива стадія соціалізації, яка характеризується своїми специфічними рисами. Новоутворення цього періоду полягає у професійній спрямованості, формуванні мотивів, цілей, намірів та цінностей, вироблення власного світогляду та самосвідомості. Провідний вид діяльності – процес навчання, накопичення нових знань, умінь та навичок. Криза, яку проживають особи студентського віку – криза ідентичності, яка полягає у ідентифікації себе зі світом. Професійна підготовка з обраного фаху та професійна проекція себе у професії – це те, що входить в зону найближчого розвитку.

Розкрили особливості впливу різних типів темпераменту на міжособистісні стосунки у студентському середовищі. Темперамент впливає на психічні прояви студентів (темپ рухів та мова, перебіг емоцій та мислення), але від нього не залежить ні моральна вихованість, ні інтереси, ні соціальні цінності та установки. Темперамент обумовлює перебіг психічної

діяльності, швидкість виникнення, психічний темп, ритм, стійкість психічних процесів, спрямованість тощо. Для кожного типу темпераменту властивий свій рівень вираженості тих чи інших властивостей.

Здійснили емпіричне дослідження та описали інтерпретацію результатів. Вибірка дослідження складала 40 респондентів Львівського державного університету внутрішніх справ» різних спеціальностей. Діагностика здійснювалась у онлайн формі. Для реалізації емпіричного дослідження обрано наступні психодіагностичні методики: Методика вивчення темпераменту «Опитувальник Г. Айзенка», Методика «Формула темпераменту» О. Белова, Методика діагностики міжособистісних відносин Лірі.

За результатами методики вивчення темпераменту Г. Айзенка отримано наступні результати: екстраверсія виявлена у 22 осіб (це впевнені у собі студенти, яким притаманно ризикувати, діють під впливом моменту, імпульсивні, безтурботні, оптимістичні, люблять спілкуватись) та інтроверсія притаманна 18 особам (це спокійні та стримані студенти, які люблять бути віддаленими від оточуючих, а близькість тільки проявляють по відношенню до рідних або до самого близького кола спілкування).

За методикою «Формула темпераменту» О. Белова виявлені наступні результати:

27% наших досліджуваних студентів виявлено холеричний тип темпераменту. Таким студентам у роботі притаманна циклічність: цілком віддається справі при цьому енергійно долаючи труднощі на шляху до досягнення мети і у один момент це все може припинитись, адже сили вичерпнулися і холерик втрачає віру у свої можливості;

25% студентів притаманний сангвінічний тип темпераменту. Студенти – сангвініки характеризуються підвищеною реактивністю. У студентській групі або у колі друзів сангвінік веселий, життєрадісний та рухливий з переважаючим оптимістичним настроєм. Добре розвинута міміка та виразні рухи;

Флегматичний тип темпераменту виявлено у 25% студентів. Студенти-флегматики характеризуються малою сензитивністю та реактивністю, проте високою активністю, яка повільно реагує на подразники. Студенти-флегматики тривожні, малоактивні, безініціативні та невпевнені у собі;

Та, 23% студентам притаманний меланхолічний тип темпераменту. Студенти такого типу темпераменту вразливі, сором'язливі, легко ображаються, навіть, від незначної причини, плаксиві та замкнені у собі. Меланхолік – це невпевнений та високо тривожний тип, який має стійкі переживання із слабо вираженими зовнішніми ознаками.

За методикою діагностики міжособистісних відносин Лірі по відношенню до типів темпераменту виявлено наступні результати:

Для студентів-холериків у нашому дослідженні найбільш притаманними типами взаємостосунків виявлено такі: агресивний тип (7 осіб), авторитарний (6 осіб) тип та егоїстичний тип (6 осіб), а найменше притаманний – альтруїстичний тип (4 особи);

У студентів-сангвініків виявлено наступні типи взаємодії у стосунках (див.рис.2.4.) залежний тип (7 осіб), дружелюбний (7 осіб) та найменше набрав підозрілий (3 особи);

У студентів-флегматиків виявлено наступні типи взаємодії у стосунках (див.рис.2.5.) егоїстичний тип (7 осіб), підкорюючий (7 осіб) та найменше набрав альтруїстичний (3 особи);

У студентів меланхолійного типу темпераменту виявлено наступні типи взаємодії у стосунках (див.рис.2.6.) підкорюючий тип (6 осіб) та найменше набрав агресивний тип (4 особи).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амплєєва О. М., Юрчук Д. О. Особливості міжособистісних взаємовідносин у студентському колективі після навчання в дистанційних умовах. Могилянські читання 2021: досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти: праці XXIV

всееукр. наук.-метод. конф. (Миколаїв, 8–12 листопада 2021 р.). Миколаїв, 2021. С. 3-5.

2. Андреева І. С. Вплив темпераменту на процес навчання // Педагогічний альманах. 2019. С. 67-72

3. Андрущенко, В. В. Темперамент як основа формування особистості / В.В. Андрущенко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія Психологія. 2020. Вип. 70. С. 43-46

4. Бабак О. Вплив темпераменту на успішність навчання студентів вищих навчальних закладів // Молодий вчений. 2020. № 12 (92). С. 43-47

5. Багінська Т. І. Вплив темпераменту на успішність навчання студентів // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Педагогіка. Психологія. Соціологія. 2020. С. 25-30 5.

6. Барановський І. П. Темперамент як фактор впливу на успішність навчання студентів // Наукові записки. Серія «Педагогічні науки». 2019. С. 35-41

7. Бондарчук І. В. Взаємозв'язок темпераменту та особистісних якостей студентів // Наукові записки. Серія «Психологічні науки». 2020. С. 18-23

8. Борисенко А. І. Психологічні особливості студентів з різним темпераментом // Вісник Хмельницького національного університету. Серія «Психологічні науки». 2019. С. 52-57

9. Бригадир М. Б., Бугерко Я. М., Ревасевич І. С. Загальна психологія. Збірник кейсів: навч.-метод. посіб. Тернопіль: Економічна думка ТНЕУ, 2017. 35 с.

10. Вікова психологія / О. Сергєєнкова, О. Столярчук, О. Коханова, О. Пасєка. Київ: Центр навчальної літератури, 2020. 376 с.

11. Видра О. Вікова психологія. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 112 с.

12. Гітман, І. І. Темперамент як чинник професійного вибору молоді: теоретичний аналіз / І.І. Гітман // Вісник Прикарпатського університету. Серія «Психологія». 2019. Вип. 14. С. 98-103
13. Добровольська Т. І. Психологічні особливості студентів з різним темпераментом // Психологічний журнал. 2019. С. 54-59
14. Карпенко Є. Вікова та педагогічна психологія: Актуальні студії сучасних українських учених: навч. посібник. Дрогобич: Посвіт, 2014. 152 с.
15. Карплюк, В. П. Вплив темпераменту на успішність навчання студентів вищих навчальних закладів [Текст] / В. П. Карплюк // Вісник Прикарпатського національного університету. Серія: Педагогіка. 2019. № 56. С. 93-97
16. Кацавець Р. С. Вікова психологія: навч. посіб. Київ: Алерта, 2019. 112 с.
17. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 128 с.
18. Максименко С. Д. Загальна психологія. Київ: Центр навчальної літератури. 2019. 272 с.
19. Маруненко І. М., Неведомська Є. О., Волковська Г. І. Психофізіологія: навч.-метод. посіб. з питань проведення практичних робіт для студ. небіол. спец. вищ. навч. закл. Київ: Київський ун-т імені Бориса Грінченка, 2015. 52 с.
20. Методика вивчення темпераменту (опитувальник Г. Айзенка) URL: https://proforientator.info/?page_id=6020
21. Основи психодіагностики: метод. рек. з навч. дисц. / уклад.: А. Весельська, Г. Кострікіна, Л. Котлова, Г. Хворова. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2022. 31 с.
22. Романова В. Я. Психологія індивідуальних відмінностей. Київ: ОШПО, 2016. 376 с.
23. Прищак М. Д., Мацко Л. А. Психологія. Частина II URL: https://web.posibnyky.vntu.edu.ua/icgn/4prishak_psihologiya_ch2/1-2.html

24. Сабліна Н. В. Значення дослідження темпераменту студентів для оптимізації процесу адаптації. Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць І-ту психології ім. Г. С. Костюка. Київ, 2017. Т.V. Вип 17. С. 110–117.

25. Скрипченко О. В., Долинська Л.В., Огороднійчук З.В. та ін. Загальна психологія. Київ: Каравела, 2014. 464 с.

26. Столяренко Л. Д. Основи психології. Київ: Четверта хвиля, 2017. 358 с.

27. Терлецька Л. Г. Вікова психологія і психодіагностика: підручник. Київ: Видавничий дім «Слово», 2016. 608 с.

28. Тест міжособистісних відносин Лірі URL: http://psychologis.com.ua/test_mezhlichnostnyh_otnosheniy_liri.htm

---

29. Тимчук Т. В. Особливості взаємин студентів вищих навчальних закладів URL: <http://nauka.zinet.info/11/tymchuk.php>.

30. Фурман А. В. Психодіагностика: навч.-метод. модульний комплекс із дисципліни. Третє вид., скор. Тернопіль, 2015. 64 с.

31. Чала Ю. М., Шахрайчук А. М. Психодіагностика: навчальний посібник. Харків: НТУ «ХПІ», 2018. 246 с.

32. Чумак В. В. Вікова психологія: навч. посіб. Бердянськ: Видавець Ткачук О. В., 2015 192 с.